

A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra

TANULMÁNYKÖTET BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF
SZÜLETÉSÉNEK 200. ÉVFORDULÓJÁRA

ELTE Eötvös József Collegium
2013

**A kincset
csak fáradsággal
hozhatjuk napvilágra**

**Tanulmánykötet báró Eötvös József
születésének 200. évfordulójára**

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából
az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő által meghirdetett NTP-TKH-M-MPA-12 kódszámú
pályázati támogatásból valósult meg.

A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra

Tanulmánykötet báró Eötvös József
születésének 200. évfordulójára

Szerkesztette: Gángó Gábor

ELTE Eötvös József Collegium
2013

ELTE Eötvös József Collegium

Budapest, 2013

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztő: Gángó Gábor

Copyright © Eötvös Collegium 2013

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte

1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Fodor István vezérigazgató

ISBN 978-615-5371-14-1

Cieger András

Az elvszerűség paradoxonjai Eötvös József második minisztersége (1867–1871)*

Filosz a bűróban

A reformkori politikai elit tagjai közül egyedül Eötvös Józsefnek adatott meg, hogy 1848-ban miniszterként megkezdett munkáját 1867-ben folytathassa. Igaz, sokirányú feladatai elvégzésére összesen csupán 4,5 év állt a rendelkezésére. Két minisztersége között jelentős eltérések figyelhetők meg. Az 1848 kora tavaszán napvilágot látott miniszteri listákon helye még korántsem volt biztos. Végül a megalakult Batthyány-kormány legfiatalabb minisztere lett 35 évesen, saját minisztériumi apparátusa is 10–15 évvel idősebb volt nála. Ismertségben, népszerűségben legtöbb kollégájával nem vetélkedhetett (jelzi ezt, hogy csak egy helyen jelölték képviselőnek 1848 nyarán).¹ Ezzel szemben pozíciója az Andrássy-kormányban már megkérdőjelezhetetlen volt, sőt rendre ő helyettesítette a miniszterelnököt annak távollétében (ez Andrássyval elég gyakran megesett). 1870-ben komolyan felmerült, hogy ő legyen Andrássy utóda a kormányrúdnál. 1867-ben szinte egyedül ő rendelkezett kormányzati tapasztalatokkal (Lónyay Menyhért volt még államtitkár 1849-ben).

Ugyancsak figyelemre méltó különbség, hogy míg első minisztersége idejéből (szinte) semmilyen személyes forrás nem áll a rendelkezésünkre, addig a kiegészítés utáni kormányzati tevékenységéről számos magánlevélben és naplójegyzetben számolt be. Ezen önreflexív szövegek kiváló forrást jelentenek annak megvizsgálásához, hogy Eötvös miként vélekedett a kormányzás problémájáról, valamint hogyan látta saját kormányzati szerepét, különös tekintettel arra, hogy magára egyben tudósként is tekintett (nem mellékesen haláláig az MTA elnöke is volt).

* A tanulmány az OTKA által támogatott T 105466. sz. *Állam és társadalom viszonya a 19. századi magyar politikai kultúrában* kutatási projekt keretében készült.

¹ Eötvös József miniszteri tevékenységéről 1848-ban lásd például: URBÁN A.: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Magvető, Budapest, 1986; HAJDU J.: *Eötvös József báró első minisztersége, 1848*. MTA, Budapest, 1933.

1867 februárjában az ország szebb jövőjében bízva, saját munkája sikerében reménykedve nagy kedvvel vetette bele magát ismét a kormányzati munkába. Tudta, hogy sok munka és küzdelem vár rá, amely idősebb szervezetét megviselheti, de minden személyes megfontolást félretéve a haza iránti kötelessége elvállalni a miniszterséget.² Egyik levelében mindezt új államalapításnak és Isten akaratának nevezi.³ „Mint rokkant katona fogok részt venni a győzelmes sereg diadalmenetében, s annyira el vagyok halmozva munkával, hogy alig győzöm. De carpe diem, Jóska, carpe, minime credula posteris, s előre megyek 24 lóerővel.” – biztatja magát Falk Miksának írt levelében.⁴ Nem aggódik a kiegyezést ért támadások, például Kossuth Kasszandra-levelének várható hatása miatt sem, és fogadkozik, hogy nem válik „valóságos” bürokratává pozíciójában.⁵

Ugyanakkor már a kezdetektől jelen vannak a szövegekben a kormányzást hátráltató tényezők, mindenekelőtt a szakértelem hiánya. Eötvös már a kinevezése előtti napokban kétségbe vonta minisztertársai kompetenciáját (Horváth Boldizsárét kivéve) és úgy látta, hogy az Andrássy-kabinetben „csak másodrendű szerepet” játszhat (például Andrássy és Lónyay mellett). Politikusi hiúságát azzal nyugtatja, hogy csak ő rendelkezik olyan tudással és tapasztalattal, amellyel kívülről és komplex módon képes megítélni a kiegyezés körüli politikai helyzetet, ez pedig nyugaltsággal töltötte el.⁶ Negatív véleménye a kormány belső feszültségeit tapasztalva csak erősödött: „kollégáim nagy része sem nem érti, sem nem érzi feladatának nagyságát, s így sokkal többet bosszant maga a kormány, mint az opposíció”.⁷

A szűkebb és tágabb apparátusával ugyancsak elégedetlen, úgy érzi, hogy középszerű emberek veszik körül, akik többnyire csak fékezik a lendületét és alig vannak társai a reformok megvalósításában (pl. a közoktatás átalakításában). A személyzeti és anyagi források szűkössége, illetve az elképzeléseit övező értetlenség politikusi mozgásterét jelentősen korlátozták: „az egész hatalom,

² 1867. febr. 10-i bejegyzés. Eötvös J.: *Vallomások és gondolatok*. Szerk. BÉNYEI M., Magyar Helikon, Budapest, 1977, 448.

³ Eötvös József Vieregg Károlyné sz. Eötvös Júliához, 1867. márc. 25. Közli: GÁNGÓ G.: Eötvös József az emigrációban, 1848–1850. (2. rész) *Holmi* 9, 1997/9., 1279–1294. (hivatkozott hely: 1289. old.)

⁴ Eötvös József Falk Miksához, 1867. ápr. 21. Eötvös J.: *Levelek*. Szerk. OLTVÁNYI A., Magyar Helikon, Budapest, 1976, 479.

⁵ Eötvös József Falk Miksához, 1867. máj. 14. Eötvös *Levelek* i. m. 482.

⁶ 1867. febr. 10-i bejegyzés. Eötvös *Vallomások* i. m. 448.

⁷ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1869. okt. 30. Eötvös *Levelek* i. m. 611.

miért annyian irigyelnek, tulajdonképp csak a szolgáagnak legkellemetlenebb neme.”⁸ Később pillanataiban ez a hamar jött felismerés („morális katzenjammer”) leverté tette: „Életem nagy része az undor érzete között folyt le, s valószínűleg így lesz végső napjaimig. Mert bármit teszek, mindezen ostobaságot és aljasságot, mely mindenfelől környez, nem tudom megszokni” – írta indulatosan fiának 1867 őszén.⁹ Azonban ekkor még siet kijelenteni, hogy nyikorgó szekér módjára, lassan, de halad előre a helyes irányban. Egy évvel később már mozdulatlanságra panaszkodik,¹⁰ 1870-ben pedig a gépés hivatali munka miatti visszafelé haladásról ír.¹¹ Ezek után érthető, hogy több éves kormányzati tapasztalat hatására felértékelődik szemében az olajozottan és szakszerűen működő hivatalnoki stáb: „sokkal több függ a másodrendű tisztviselőktől, kik az egyes szakokat vezetik, mint a minisztertől. A legkitűnőbb miniszter legfeljebb nagy eszméket adhat és célszerű organizmust hozhat be, de mi a legszebb eszme ott, hol minden a részletek pontos kivitelétől függ?”¹²

Az amúgy is idegeskedésre hajlamos politikus jól érzékelhetően egyre türelmetlenebbé vált a hivatali évek során. Untatta a képviselők szócséplése, a rosszindulatú és meddő vitatkozás, a hosszú kormányülések, a miniszteri tisztséggel kötelezően együtt járó reprezentálás, a hivatali akták sokasága. Naplójában, illetve leveleiben, melyeket 1869-től rendre a képviselőházi ülések alatt írt fiához, megszaporodnak az ezzel kapcsolatos morgolódások: „Tegnap és ma csaknem az egész napot minisztertanácsban töltöttem, hol – mint nálunk közönségesen sok beszélgetés miatt – igen kevés végeztetett.”¹³ „Ma kezdődött az új ülészak, éppúgy, mint az előbbi végződött, haszontalan szöszaporítással.”¹⁴ „Magyar miniszternek jó gyomor kell; pedig nemcsak morális, a sok badarság és kellemetlenség miatt, mivel tartják, hanem valószínűleg jó gyomor is, hogy mindazon hosszú ebédeket felemészthesse, melyeket számára tálalnak.”¹⁵

Tudatosan fegyelemre inti magát egy-egy fogadónapján, amikor rendszerint több tucatnyi állampolgár apró-cseprő ügyeit kell végighallgatnia. Tudja,

⁸ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1867. dec. 12. Eötvös *Levelek* i. m. 513.

⁹ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1867. okt. 21. Eötvös *Levelek* i. m. 512.

¹⁰ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1868. jún. 30. Eötvös *Levelek* i. m. 550.

¹¹ 1870. szept. 29-i naplóbejegyzés. Eötvös J.: *Naplójegyzetek. Közzéteszi CZEGLE I. Történelmi Szemle* 21, 1978/2., 392.

¹² 1870. okt. 1-jei naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 393.

¹³ 1870. okt. 12-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 396.

¹⁴ 1870. okt. 22-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 399.

¹⁵ 1870. nov. 5-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 404.

hogy azok az ügyek, amelyek őt untatják, a kérvényezőik számára létkérdések lehetnek.¹⁶

Tisztában volt azzal is, hogy a modern politikus számára – egyéni érvényesülése, személyes hírneve és az általa képviselt program sikeres megvalósítása érdekében egyaránt – elengedhetetlen valamilyen mértékű népszerűség, illetve társadalmi támogatottság, amely a hallgatóság műveltségi színvonalához igazodó szónoklatokkal, nyilvános eseményeken való megjelenésekkel (pl. vidéki utazásokkal), díszebédekkel szerezhető meg.¹⁷ Mindazonáltal a politikusi tevékenységről neki is több alkalommal a színészi mesterség jut eszébe: „Fejedelmeknek tarthatnád [őket], ha nem tudná mindenki, hogy komédiások s hogy még a mosolygásért is, mellyel magokat a taps után meghajtják, fizetve vannak.”¹⁸

Eötvös nyugodtabb óráiban megértően jegyzi le, hogy a közvélemény szintje mindig elégedetlen kormánya teljesítményével, hiszen mindenki többre és jobbra vágyik élete során (valójában a kormányok is elégedetlenek szoktak lenni a társadalom állapotaival).¹⁹ Talán önmaga megnyugtatóra is írja be noteszébe, hogy a nép rendszerint türelmetlen és kormányát lassúnak találja. „Talán nem létezett soha alkotmányos ministerium, mely miután egy ideig kormányzott, ha nem is többségét, legalább népszerűségét nem veszítette volna el s ezen bámulni vagy bosszankodni nincs okunk, mert e jelenség részint a ministeriumok eljárásában, részint a nép természetében találja magyarázatát.” Ugyanis a kormány általában többet ígér programjában mint amit teljesíteni tud, a társadalom pedig még ennél is többet vár az új vezetéstől. „Bámulhatjuk-e, ha az egyik azt, mit feltett, kivinni nem tudja s ha a másinak reményei nem teljesülnek s így csalódva látják magukat.”²⁰ A politikus feladata ilyenkor annak elérése lehet, hogy a türelmetlenség ne csak kormányellenes kritikákban nyilvánuljon meg, hanem a társadalmi öntevékenység kibontakozását (a civil társadalom erősödését) is ösztönözze. Tudjuk, miközben Eötvös ezen éleslátó megállapításokat higgadtan papírra vetette, nagyon is zavarta (időnként aggasztotta), hogy saját és a kormányzat több elképzelése, döntése komoly elutasításra talált a közvéleményben.

Eötvös egytáttal felfigyel arra is, hogy a középserű politikusok sokszor nagyobb hatást tudnak gyakorolni a népre mint azok, akik bölcs felkészültséggel

¹⁶ 1870. szept. 22-i és okt. 26-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 391. és 401.

¹⁷ Lásd például a 1870. nov. 5-i és 6-i naplóbejegyzést. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 403–404.

¹⁸ Eötvös *Vallomások* i. m. 483. (1868–1870).

¹⁹ Eötvös *Vallomások* i. m. 486. (1868–1870).

²⁰ Eötvös *Vallomások* i. m. 477. (1868–1869).

vállalkoztak a kormányzásra. Mindezt azzal magyarázza, hogy az emberek a hozzájuk hasonlókat szeretik követni,²¹ ráadásul 1848 óta tisztában volt vele, hogy „nem a fej, a szív az, mi által tömegeket vezetni lehet.” A tudósokat csak akkor választják az emberek, ha az elkerülhetetlen.²² Maga is leírja, hogy a hatékony kormányzáshoz és a jó adminisztrációhoz nem nagy észre, hanem önbizalomra és határozottságra (gyors döntésekre), illetve rendre van inkább szükség.²³ Többször önkritikusan elismeri: hiányzik belőle a kellő ambíció és az erély, ráadásul nehezen is hoz döntéseket.²⁴ Mindezek ellenére érezhetően bántja hiúságát, hogy a közéleti pályán nem foglalhatja el az első helyet (amikor ezt 1870-ben felkínálják neki, szinte menekül előle). Mégis, időnként csodálattal vegyes féltékenységgel tekint politikustársaira (pl. Andrássyra és Lónyayra), akik kevesebb tudás birtokában is magabiztosan járnak a politika porondján: „Ki valamit elérni akar, tartsa szem előtt a célt, s haladjon bátran előre, nem gondolva avval, ha néha oly helyre lép is, hol magát bemocskolja.”²⁵ Rendszerint azzal vigasztalja magát, hogy ha nem is alkalmas első számú vezetőnek, bölcsessége folytán elég pontosan látja a jövőt. Nézeteit, gondolatait ugyanis néhány évtized múltán már mindenki széles körben hangoztatja (minden különösebb köszönet nélkül). Keresztényi alázattal elfogadja ezt a helyzetet, ám büszke öntudattal írja az 53. születésnapján: „individualitásom jobb része fenn fog maradni azon hatás által, melyet a maga idejében előidéztem.”²⁶ „Én a politikában valóságos Zukunft-muzsikus vagyok, ki egész életemen át oly dallamokat énekeltem, melyeket húsz évvel később minden susztergyerek fűtyöl, de melyeket akkor senki érteni nem akart.”²⁷

Eötvös a jó kormányzásról szólva többször idézi Platón utópiáját a filozófusok által irányított ideális államról. Ő maga azonban kétségbe vonta, hogy a (szoba) tudósok vezette állam működőképes lehetne. Lehet, hogy ha a filozófusok irányítanak, akkor a legkiválóbb törvények születnének, de a végrehajtás, az ügyek praktikus vezetése a legrosszabb lenne.²⁸ „[N]apjainkban bölcsek helyett sokan talán derék nemzetgazdászokat óhajtának e célra, de én meg vagyok győződve, hogy azok s ezek e célra egyiránt alkalmatlanok” – teszi

²¹ 1866. okt. 1-jei bejegyzés. Eötvös *Vallomások* i. m. 446.

²² Eötvös *Vallomások* i. m. 77. (1849–1850).

²³ Eötvös *Vallomások* i. m. 426. (1866. júl. 21.) és 479. (1868–1869).

²⁴ Lásd például az 1866. aug. 20-i bejegyzést. Eötvös *Vallomások* i. m. 442.

²⁵ 1870. okt. 4-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 394.

²⁶ 1866. szept. 3-i bejegyzés. Eötvös *Vallomások* i. m. 443.

²⁷ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1867. dec. 24. Eötvös *Levelek* i. m. 516.

²⁸ Eötvös *Vallomások* i. m. 282–283. (1861).

hozzá találóan évekkel később.²⁹ Ugyanis mély meggyőződéssel hitt abban, hogy a felvilágosodás kora óta „az emberek nem oly könnyen kormányozhatók mint hajdan, midőn minden magasabb parancs vak engedelmességre számolhatott”, ezért az állam sorsa sokkal inkább függ az állampolgárok szabadságának a mértékétől, valamint a kormányzottak bölcsességétől, mint az államférfiak kvalitásaitól.³⁰ Az alkotmányos hatalomgyakorlás rendszerében Eötvös szerint „a kormánynak feladata szorosan véve csak az, hogy kormányozzon. A kezdeményezés, az erő, mely mindent véghez visz, nem a kormánytól, hanem a néptől várható. Abszolút országban a kormány a nagy világ, melynek sugárai mindenre terjednek, alkotmányos országban a kormány csak az üveg, amely a mindenünnen jövő sugárokat egy gyúponban egyesíti.”³¹

Ebből több politikai filozófiai felismerés is következett számára. Egyrészt, nem az állam hatáskörét kell tágítani, hanem a társadalom önszerveződését kell ösztönözni (az egyesületek növelik az állampolgári öntudatot, terjesztik a demokrácia eszméjét és feladatokat vesznek le a központi kormányzat vállairól). Másrészt az állampolgári kompetencia erősítését és a közel egységes népakarat megteremtését a népoktatás fejlesztésével, a társadalom műveltségi színvonalának az emelésével lehet elérni. Ezért kap meghatározó szerepet Eötvös politikusi életművében az egyházak autonómiája és az oktatás problémája.

Eötvös úgy érezte, hogy oktatási miniszterként különösen nehéz feladatra vállalkozott, mert a magyar társadalom az átmenetiség állapotában van, az ország a „legcsudálatosabb és legkellemetlenebb vegyülete a civilizációnak és félbarbárságnak”, a 19. századi (modern liberális) alkotmányos politikai intézményekhez középkori társadalmi-kulturális állapotok párosulnak. Vidéki utazásai során a legnagyobb gondot abban látta, hogy a magyar társadalom szegényebb rétegeiből hiányzik a művelődés iránti vágy, ezért nem támogatja kellően az oktatás reformját és ezért nem járhatja iskolába kellő számban gyermekeit. Eötvös mindezt – az anyagi problémákon túl – azzal magyarázza, hogy a magyar nép sem az abszolutizmus, sem a valóságos alkotmányos fejlődés iskoláját nem járta ki, mert évszázadokon keresztül a sérelmi politizálással és a szabadságküzdelmekkel volt elfoglalva.³²

²⁹ 1866. márc. 18-i bejegyzés. Eötvös *Vallomások* i. m. 414.

³⁰ Eötvös *Vallomások* i. m. 484. (1868–1870) és 496 (1870).

³¹ Eötvös *Vallomások* i. m. 480. (1868–1870).

³² A gondolatmenet egyes elemei megtalálhatóak: Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1868. jan. 7. és 1868. febr. 23. Eötvös *Levelek* i. m. 518. és 530. Valamint: 1870. okt. 6-i, okt. 10-i és nov. 8-i naplőbejegyzések: Eötvös *Naplőjegyzetek* i. m. 394., 396. és 405.

Noha Eötvös elvetette Platónnak a filozófusok vezetői képességeire vonatkozó nézeteit, maga mégsem tudott kibújni tudósi szerepéből. A politikára mint a tudományos kísérletezés terepére tekintett, ahol egyrészt eszméi gyakorlati érvényességét tesztelhette, másrészt kívülről (szinte antropológusként) szemlélhette a politika működését és valójában önmagát is: „Ha a politikát nem űzném mint tudományt s országunk kormányát nem tekinteném egy nagy praktikumnak, melyben elveim helyességét gyakorlatilag megpróbálom s naponta a legérdekesebb kísérleteket teszem és a legvéletlenebb tapasztalatokat gyűjtöm, elundorodtam volna már régen hivatalomtól.”³³

Számos önmegfigyelése közül most csak egyet említünk: hipochondernek tartotta magát: „minden gondolkozó hajlammal bír a hipochondriához” – jegyzi fel 57. születésnapja előestéjén. Hajlamos volt egy-egy napi eseményből, őt ért élményből messzemenő (rendszerint borúlátó) következtetéseket levonni saját politikájára, illetve az ország sorsára vonatkozóan. Ez ellen tudatosan küzdött – nem sok sikerrel.³⁴ Azzal vigasztalta magát, hogy nem árt, ha egy kormányban akadnak ilyen alkatú politikusok is, hiszen megfontoltságra készítetik kollégáikat, „de jaj annak az országnak, melynek kormányában e felfogás uralkodóvá válik.”³⁵ Ezzel egy időben azonban igen optimista is tudott lenni és újabb lendülettel vetette bele magát a munkába, nem véve tudomást szervezete valós bajairól. Mint ismeretes, 1870 márciusában Eötvös tárcája hosszú költségvetési vitája közben a kimerültségtől elájult a képviselőházban, de hamarosan újabb törvényjavaslatokat terjesztett a ház elé. Állítólag még otthonába is meghívta a képviselőház oktatási bizottságát, hogy betegágynál tanácskozzanak.³⁶

A nyolc osztályra osztott, nem túl nagy apparátusú minisztérium (1870-ben kb. 120 fő dolgozott itt) Eötvös irányításával összesen 8 törvényt fogadtatott el az országgyűléssel, továbbá 65 rendeletet és utasítást tett közzé a Rendeletek Tárában.³⁷ E nem különösebben kimagasló számok elfedik a ténylegesen

³³ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1869. febr. 2. Eötvös *Levelek* 579.

³⁴ Hipochondriájáról lásd például Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1869. okt. 30., Eötvös József Andrássy Gyulához, 1870. aug. 3. Eötvös *Levelek* i. m. 610. és 660.; 1870. szept. 2-i naplóbejegyzés. Eötvös *Naplójegyzetek* i. m. 382.

³⁵ Eötvös *Vallomások* i. m. 488–489 (1868–1870).

³⁶ Eötvös miniszteri tevékenységét először közvetlen munkatársa, Molnár Aladár miniszteri osztálytanácsos (és akadémikus) értékelt: MOLNÁR A.: B. Eötvös J. közoktatásügyi minisztersége 1867–1870-ben. *Havi Szemle* II. köt. 1879. febr. 182–190. (1. közlemény), 1879. márc. 233–256. (2. közl.), 1879. ápr. 1–21. (3. közl.).

³⁷ A kormányzati struktúra és a VKM kiépüléséről a kiegyezéskor lásd: CIEGER A.: Kormány a mérlegen – a múlt században. A kormány helye és szerepe a dualizmus politikai rendszerében

elvégzett munka nagyságát. Eötvös törvényei és törvényjavaslatai ugyanis vagy olyan kérdéseket érintettek, melyek rendezésekor számos (például felekezeti, kulturális, történeti, nemzetiségi és politikai) érzékenységre kellett figyelemmel lenni, ezért megoldásuk hosszú tárgyalásokat kívánt, vagy olyan területeket szabályoztak, melyek további komoly szervezőmunkát róttak a tárcára. Eötvös szavai jól érzékeltetik ezt az összetett feladatot: „8 törvényjavaslatot nyújtottam be a törvényhozásnak. Azonkívül építék és organizálok 5 főreáltanodát, organizálok a politechnikumot, csinálók új egyetemi statutumokat Pesten s egy egészen új egyetemet Kolozsváron, a számtalan szakmai iskolát, praeparandiát, sőt nem is említve, s eközött még egyre leveleznem kell püspökeinkkel, kik a konciliumon küzdenek az infallibilitás ellen” – írta fiának.³⁸ Emellett lapot alapított, ösztöndíjakról és segélyekről döntött, szervezte a tanfelügyelői rendszert, iskolákat látogatott, anyagi forrásokért harcolt (1870-ben 0,74%, 1871-ben pedig már 1,75% volt a tárca részesedése az állami költségvetésből),³⁹ de komoly szerepet vállalt más kormányzati témák képviselőjében is (pl. többször felszólalt közjogi ügyekben és a közigazgatási reform kapcsán).

E küzdelmek és szerepkonfliktusok (amely például a tudósi alkat és a politikusi munka természete, illetve a liberális program és a napi politikai és társadalmi valóság, vagy éppen a szabadságjogok kiterjesztésének vágya és a hatalmi logika működése között feszült⁴⁰) fokozatosan felemésztették erejét. 1870-re világossá vált számára, hogy tervei legtöbbször nem viheti végbe, az éppen csak elindított reformfolyamat végrehajtását – jövőbelátó módon – fiára bízta: „Feladatom alig más, mint hogy a jövő építményének helyet csináljak, és a haladásnak útjait egyengetsem, s mert végre mindenkinek személyes indokra is van szüksége, mely őt buzdítsa, én azzal vigasztalom magamat, hogy te majd folytatni fogod

(1867–1875). *Századvég* 1999, 14, 79–107; MAGYARY Z.: *A vallás- és közoktatásügyi központi igazgatás 1867. előtti történetének vázlata*. Lampel, Budapest, 1922.

³⁸ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1870. ápr. 12. Eötvös *Levelek* i. m. 650. A tárcához tartozó törvények: 1867: XVII, 1868: IX, XXXVIII, XXXIX, XLIV, XLVIII, LIII, 1870: XLVI. tc. A levélben említett javaslatok a vallásszabadság ügyével, a pesti egyetem, valamint a József műegyetem újjászervezésével, a kolozsvári egyetem létesítésével, az óvodák és a középiskolák szabályozásával foglalkoztak, illetve az 1870-es költségvetéshez benyújtott póthitelt tartalmazták.

³⁹ Eötvös költségvetési küzdelmeiről: CIEGER A.: Az állami kultúrpolitika kibontakozása Magyarországon a dualizmus első negyedszázadában. In: RESS I. és SZABÓ D. (szerk.): *A Lajtán innen és túl. Ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára*. MTA TTI, Budapest, 2008, 51–78.

⁴⁰ Erre utal Eötvös feltehetően Andrássy Gyulához írt levelében: „Itt végre is csak pecsovic vagyok, még annál is rosszabb másoknál, mert doctrinarius vagyok.” (1867. szept. 15.) Idézi: GÁNGÓ G.: A demokrata félelme. In: GYÖRGY P. és RADNÓTI S. (szerk.): *A másként-gondolkodó. Tamás Gáspár Miklós 60. ES*, Budapest, 2008, 215–225. (hivatkozott hely: 224.)

mívemet, és így a magyar kultúrának és tudományosságának megalapítása ha nem is az én, legalább kettőnk nevéhez lesz kötve. Kollektív dicsőségünk.”⁴¹

A következőkben miniszteri tevékenységét – eszméit és konfliktusait – egy olyan komplex probléma kapcsán kívánjuk bemutatni, amely végigkísérte Eötvös egész közéleti pályáját, és amelynek rendezésében fiának, a századfordulón akadémiai elnökké és miniszterré lett Eötvös Lórándnak is maradt tennivalója.⁴²

Az egyházak autonómiája – az állam ellenőrző szerepe

1867 után mindenekelőtt Eötvös Józsefre hárult a feladat, hogy miniszterként folytassa – sőt ha lehet, befejezze – az egyházak működését és az állampolgárok vallásgyakorlását érintő jogszabályok megalkotását. Elmondható, hogy Eötvös egyházakkal kapcsolatos nézetei szervesen illeszkedtek a nyugat-európai katolikus liberalizmus törekvéseihez.

Az 1820–30-as évek fordulóján Franciaországban kibontakozó szabadelvű irányzat, a liberális katolicizmus szinte minden európai országban (pl. Belgiumban, Angliában, Poroszországban) szerzett magának híveket. A katolikus liberalizmus alaptétele szerint el kell oldani az évszázados kötelekeket, amelyek az egyházat az államhoz láncolták. Vallották, hogy a vallás hittételeinek és ősi szertartásainak, azaz belső lényegének változatlan fenntartása mellett szükség van a katolikus egyház külső megújítására. A társadalom folytonos változását az egyháznak is követnie kell befolyása megőrzése érdekében. Ennek egyedüli módját abban látták, ha az egyház teljes tekintélyével a liberális szabadságjogok (az egyéni és polgári jogok; a sajtó, a vallás, valamint az egyesülés és társulás szabadsága) megteremtése mellé áll. A francia Charles de Montalembert – akit Eötvös József is barátjának mondhatott – 1863-ban tartott beszédében a liberális katolicizmus hitvallását így foglalta össze: „Én tehát a lelkiismeret szabadsága mellett vagyok, a katolicizmus érdekében, minden habozás és mellékgondolat nélkül. Az igazságnak szüksége van a szabadságra és nincs egyébre szüksége [...]. De az egyház nem lehet többé szabad, csak

⁴¹ Eötvös József Eötvös Lorándhoz, 1870. márc. 19. Eötvös *Levelek* i. m. 648.

⁴² A terjedelmi korlátokra tekintettel a kérdés tágabb kontextusát itt nem tárgyalhatom, ezt más írásaiban tettem meg: CIEGER A.: A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. *Századvég* 2001, 20, 95–118; CIEGER A.: „Királyi demokrácia”. Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. *Aetas*, 24, 2009/3., 55–82. Az esztortörténeti háttér pontosabb megértéséhez alapvető munka (innen kölcsönöztem írásom címét is): SCHLETT I.: *A politikai gondolkodás története Magyarországon* 2. Századvég, Budapest, 2010. (különösen: VIII. rész).

az általános szabadság keblében. Semmiféle részleges szabadság nem létezhet ma, s legkevésbé az egyházé, másként mint a közös szabadság garanciája alatt. [...] A politikai és a polgári szabadság minden kiterjedése kedvező az egyház számára, és minden megszorítása ellene forduland.”⁴³

Eötvös terveinek középpontjában a magyarországi katolikus egyház belső reformja állt.⁴⁴ Az évszázadok során a katolikus egyház jelentős politikai befolyásra és kiváltságokra tett szert, lényegében az állam irányításának a részesévé vált. A történelmi-egyházjogi fejlődésből fakadóan azonban a világi és egyházi hatalom szoros viszonyát a kölcsönös függés jellemezte. 1867 után tehát a parlamentáris kormányzás és a liberalizmus elveinek megfelelően e viszony újragondolására volt szükség. A kormányzó liberálisok az egyház belső demokratizálását, privilégiumainak fokozatos lebontását és számára új (az állami helyett társadalmi) célok kijelölését tekintették feladatuknak, mindebben azonban nem vallás- vagy egyházellenes meggyőződés vezette őket.

A kiegyezés létrejötté után Eötvös József kultuszminiszterként érkezettnek tartotta az időt arra, hogy egy bő évtizeddel korábban az *Uralkodó eszmékben* megfogalmazott gondolatait valóra váltsa. Tudta azonban, hogy az egyházak évszázados belső működésének az átalakítása rendkívüli körülményt és óvatosságot kíván. Még a látszatát is kerülni akarta annak, hogy az állam képviselőjeként közvetlenül beavatkozzon az egyház életébe, ezért 1867 nyarán magánlevél útján fejtette ki reformelképzeléseit a katolikus egyház vezetőinek.

Felhívta Simor János esztergomi érsek figyelmét a katolikus hívek között mindinkább tapasztalható közönyre, illetve az egyház egészét egyre erőteljesebben bíráló antiklerikális hangokra. A két jelenség közös okaként a katolikus egyház széles alapokon nyugvó öngazgatásának, autonómiájának a hiányát jelölte meg. Éppen ezért közelebb kívánta hozni az egyházat a társadalomhoz, sőt azt a társadalom ellenőrzése alá akarta vonni. Ennek érdekében Eötvös a katolikus főpapságot egyházuk belső demokratizálására ösztönözte: „Tény végre, hogy a közönyösség, mely, fájdalom, újabb időben minden vallásfelekezeteknél mutatkozik, sehol nem található oly általánosan, mint éppen a katolikusok

⁴³ *Szabad egyház szabad államban. Gr. Montalembert két beszéde.* Az eredeti után közli MATKOVICH P. Emich, Pest, 1864, 14. és 37. A liberális katolikusok nézeteiről bővebben: LUDASSY M.: „Isten és szabadság”. *Lamennais a liberális katolicizmustól a szabadelvű szocializmusig.* Gondolat, Budapest, 1989; Katus L.: Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán. In: SARNYAI Cs. M. (szerk.): *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon, 1848–1918.* METEM, Budapest, 2001, 17–27.

⁴⁴ Az egyházak autonómiájának a fejlődéséről (szervezeti szabályzatokkal) lásd például: GERGELY J. (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–2000.* I. köt. L'Harmattan, Budapest, 2005, 173–206.

körében; és ha mindezeknek okát keressük, azt csak az egyháznak azon szervezetében találhatjuk, mely szerint a katolikus világiak, az egyházi és iskolai dolgokra minden befolyástól kizáratván, rég megszokták minden, az egyházat vagy iskolát illető ügyeket olyanoknak tekinteni, melyekhez semmi közük sincs. [...] Vallásunknak elvei szerint a világiaknak befolyása nem terjedhet a tisztán egyházi dolgokra, s kétségen kívül az ország katolikus hívei nem követelik s nem követelhetik, hogy akár a dogmák, akár az egyházi diszciplína tárgyaiban úgy határozzanak, mint azt más keresztény felekezetek hívei teszik. De hogy ezen tárgyak közé sem az egyházi vagyon, sem a népnevelésnek ügye nem tartozik, azt senki nem fogja kétségbe vonni; és ha elvonatkoztatva a kat. egyház általános elveitől, más országok példájától, csak a magyar egyház által e részben követett elveket tekintjük is: tényeket hozhatunk fel, melyekből világos, hogy egyházunk világi híveinek befolyását elvben soha nem ellenezte.”⁴⁵

Eötvös meggyőződése az volt, hogy az általa felkínált autonómia-koncepció (amely tehát a világiaknak kívánt döntő beleszólást biztosítani a hitelvekkel össze nem függő döntésekbe) megvalósítása mind az állam, mind pedig az egyház és hívei számára nagyobb szabadságot és mozgáslehetőséget biztosíthatna. Egyrészt a katolikus autonómia megteremtésével az állam beleszólása az egyház működésébe a minimálisra csökkenne, továbbá Eötvös szerint fokozható lenne a hívek elkötelezettsége és áldozatvállalási kedve, amely által növekedne az egyház társadalmi tekintélye. Másrészt az állam is nyugodtabban bízhatná polgárai nevelését a klérusra, emelkedhetne a katolikus oktatás színvonala (feltételezése szerint többen járnának iskolába és hatékonyabb lenne az iskolák feletti ellenőrzés is), végül az állam pénzt is megtakaríthatna. A reformok azonban nem érintik az egyház vallási tanításait és vagyonának nagyságát, bár az egyházi tulajdon arányosabb elosztását és felhasználását a miniszter kívánatosnak mondta. Eötvös sem a magyar egyházfő, sem francia politikus- és gondolkodótársa előtt nem hallgatta el továbbá, hogy a katolikus egyház csak abban az esetben számíthat valódi függetlenségre, ha az általa felvázolt belső reformokat következetesen megvalósítja. A kitűzött cél sikeres elérése érdekében két követendő mintát is kínált számukra. Elsőként a protestáns egyházak működését állította példaként eléjük: „Ázáltal, hogy a protestáns egyházak iskolai és egyházi ügyekben a legnagyobb fokú autonómiát élvezik, míg a katolikus egyház az állam gyámsága alatt áll, ez utóbbinak szükségképpen alárendeltségi viszonyba kell jutnia, és ez nálunk gyakorlati síkon érződik is, minthogy a protestánsoknak – noha alig vannak feleannyian, mint a katolikusok – minden vonatkozásban

⁴⁵ Eötvös József Simor Jánoshoz, 1867. július. Eötvös *Levelek* i. m. 493–500.

több befolyásuk van, mint az utóbbiaknak, mégpedig egyesegyedül azért, mert autonómia nélkül erős szervezet nem lehetséges. Mármost azonban mindaddig nem lehet a katolikus egyháznak az autonómiának ugyanazt a fokát megadni, amelynek a protestánsok örvendnek, amíg a katolikus egyházat kizárólag a magasabb klérus képviseli, és mindazokat a jogokat, amelyeket az egyháznak megadunk, csakis egyes püspökök gyakorolják.”⁴⁶

A második mintát Eötvös gondolatrendszerében az újonnan kiépülő liberális állam működése jelentette: „A feladat, amelyet egyházunk érdekében magunk elé kell tűznünk, tehát a következő: megszüntetni azt az ellentétet, amely az egyház és az állam szervezete között mostanáig fennáll, és azokat az alapelveket, amelyek az állam igazgatásánál érvényre jutnak, alkalmazni legalábbis az egyház világi jellegű ügyeinek igazgatásánál is.”⁴⁷

Az Eötvös által kidolgozott koncepciót azonban a közvélemény részéről kétkedés és érdektelenség, egyházi oldalról pedig burkolt elutasítás fogadta. Az 1867-ben meghirdetett autonómia-kongresszus kezdete végül 1869-re tolódott, ám az ekkor megindult előkészítő tárgyalásokat is a bizalmatlanság légköre hatotta át. Mind az ellenzék, mind a katolikus főpapság komoly ellenérveket szegezett a miniszteri koncepciónak.

A képviselőházban az ellenzéki Ghyczy Kálmán katolikusként kétségbe vonta azt, hogy a világiak valóban döntő befolyást szerezhetnek-e valaha is a katolikus egyház életében, hisz sem az egyház addigi történeti fejlődése, sem zárt szervezeti rendszere nem ezt sejteti. Attól tartott, hogy csak látszólagos eredményeket sikerül elérni a tárgyalásokon.⁴⁸ A kultusztárca 1870. évi költségvetésének tárgyalása későbbi szakaszában még egyértelműbben fogalmazott. Véleménye szerint a miniszter buzgó akarata és a tárgyalásokon résztvevők minden jó szándéka ellenére is a katolikus autonómia terve kudarcra van ítélve. A katolikus egyház szervezetétől az Eötvös által felkínált minták (ti. a protestáns egyházszervezet és a liberális államszervezési modell) teljességgel idegenek. Sem elvei, sem Róma-központú szervezeti rendje nem engedi meg a magyar katolikus egyház számára, hogy a liberális teóriák útmutatásai szerint határozza meg működését. Éppen ezért az állam nem is ruházhat át az egyházra további jogköröket (pl. az oktatási alapok kezelését): „Igaza van továbbá a miniszter

⁴⁶ Eötvös József Montalembert-hez, 1867. máj. 22. EÖTVÖS *Levelek* i. m. 484–485.

⁴⁷ Eötvös József Montalembert-hez, 1868. aug. 31. EÖTVÖS *Levelek* i. m. 557.

⁴⁸ Ghyczy Kálmán 1870. febr. 16-i felszólalását lásd: ZELLER Á. (szerk.): *A magyar egyházpolitika, 1847–1894. A vallásszabadság, a polgári házasság, a katolikus autonómia, az alapok és alapítványok s egyéb egyházpolitikai kérdések történelmi fejlődése hazánkban*. I. köt. Kiadja Boruth E. könyvnyomdája, Budapest, 1894, 601.

úrnak abban, hogy nem helyes, ha egy alkotmányos országban a polgároknak egy része vallási és egyházi ügyekben teljes szabadságot élvez, másik része pedig nem. De ne felejtse el, hogy ezen különbség nem a törvényhozásnak, nem az állam rendszerének, hanem az illető vallások elveinek, az illető egyházak rendszerének következménye; nem az ország törvénye, nem az ország alkotmánya, hanem a kat. vallás elvei, a kat. egyház rendszere tagadják meg az ország kat. Polgáraitól azon jogot és szabadságot, hogy vallási és egyházi ügyeik rendezésére határozólag befolyhassanak.”⁴⁹

Az ugyancsak ellenzéki Tisza Kálmán arra is rámutatott beszédében, hogy a valódi egyházi autonómia – amely egyrészt kifelé függetlenséget jelent a világi hatalommal szemben, másrészt belső szabadságot biztosít a hívek számára – megteremtése állami gyámkodás mellett nem képzelhető el. Szerinte az Eötvös által példaként annyiszor emlegetett protestáns egyházak története is erre figyelmeztet: „az autonómia nincs kötve hitfelekezethez, mert nézzünk szét a protestáns felekezetek közt Európában, hol találunk autonómiát, igazi, valóságos autonómiát? Sem Angliában, sem Poroszországban, s általában sehol, hol az államhatalom maga vette kezébe a vallás fejlesztésének ügyét. Angliában éppen hierarchia van; Poroszországban, ha nincs is hierarchia, de autonómia sincs, hanem a világi hatalom s az általa teremtett burocratia uralma. Igazi autonómia nincs másutt, csak ott, hol fönnálló hatalommal kellett az egyházaknak a maga létezését megállapítani, kiküzdeni. Van Magyarországon, van Skóciában, van a presbyteriánusoknál Angliában, de nincs sehol, hol a hatalom eszközölte a reformálást, vagy az egyházi rendszer megállapítását, és hogy közelebbi példát hozzak föl, az erdélyi egyház, mely a fejedelmek oltalma alatt lett egyházzá, lett hatalommá, sokkal kevésbé élvezve a mostani viszonyoknak megfelelő autonómiát, mint élvezte a magyarországi, mely folytonos küzdelemben élt a hatalommal. A kormánnyal szemben, ha vesszük az autonómiát, az igaz, hogy az erdélyi egyház erősebben áll, még mint mi; de ez csak egyik része az autonómiának; a másik azon belautonómia, az egyház kebelébeni belszabadságrendszer, ez az, amit sehol sem fogunk látni ott, hol az egyház a hatalom pártfogása alatt fejlődik.”⁵⁰

A képviselőházban egyébként a katolikus egyház belső helyzetéről vitatkozva az ellenzéki képviselők több radikális követeléssel is előálltak. A református Mocsáry Lajos szerint például a valódi katolikus autonómia csak a szabad papválasztás bevezetésével, a főpapság hatalmas vagyonának a felszámolásával

⁴⁹ Ghyczy Kálmán 1870. febr. 23-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 795–796.

⁵⁰ Tisza Kálmán 1870. febr. 23-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 777.

és a cölibátus megszüntetésével érhető el.⁵¹ A katolikus Simonyi Ernő pedig az egész nevelésügy államosítását sürgette, külön is kimondva az iskolai hit-tanoktatás tilalmát (azt kizárólag a templomok feladatának tekintette).⁵²

A közélet különféle fórumain rendszeresen elhangzó ellenzéki követelések azonban jelentősen hátráltatták az egyházi vezetőkkel folytatott párbeszédet. Egyrészt növelték a püspöki kar bizalmatlanságát, másrészt egyes főpapoknak jó alkalmat kínált elzárkózó álláspontjuk kimondására. Mint ahogy a világi liberálisok, úgy a katolikus klérus sem volt egységes a reformokat illetően. Még az átalakulást elvileg helyeslő főpapok is rendkívül bizonytalanok voltak a jövőt illetően, ezért igyekeztek világossá tenni, hogy csak bizonyos garanciák mellett hajlandók támogatni a reformokat. Az egyházi aggodalmakat jól érzékeltették az autonómia-kongresszuson – már Eötvös halála után – elhangzott főpapi felszólalások.

Haynald Lajos kalocsai érsek – aki a közvélemény szemében a reformok fő támogatójának számított – beszédében a katolikus autonómia megteremtése mellett szólt, felsorolva mindazon tényezőket, amelyek jelenleg a magyar katolikus egyház működését korlátozzák (az állam döntő módon beleszól a főpapi tisztségek betöltésébe, az egyházi vagyon kezelésébe és az iskolaügybe). Sérelmeik ellenére mégsem minden áron igénylik az autonómia kiépítését. Egyrészt visszautasította azt a feltevést, amely szerint, ha a katolikus egyház ellenáll a reformoknak, akkor elszigetelődik a társadalomtól. Másrészt a szekularizációval fenyegetőzők számára is egyértelművé tette, hogy a katolikus dogmák és szertartások védelme érdekében az egyház eddigi vagyoni és közéleti helyzetét is hajlandó feladni.⁵³

Perger János kassai püspök elvben szintén nem ellenezte az autonómiát, beszédében azonban a reformok bevezetésének kényszer jellegét emelte ki. Véleménye szerint a liberális államok meglehetősen bizonytalan útra léptek és erre kényszerítették az egyházat is. Sem a reformok időzítésével, sem azok mértékével nem értett egyet. Kétségbe vonta az állam és egyház teljes elválasztásának lehetőségét, de elutasította a liberális program további fontos elemeit is. A püspök szavai megkérdőjelezték lényegében Eötvös összes egyházakat érintő elgondolásának és tetteinek helyességét: „Mióta az elv [„szabad egyház szabad államban”] kikiáltatott, az államok felekezetenküliekké igyekeznek

⁵¹ Mocsáry Lajos 1870. febr. 18-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 652–653.

⁵² Simonyi Ernő 1870. febr. 23-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 768–769.

⁵³ Haynald Lajos kalocsai érsek 1871. márc. 13-i beszédét lásd: GÜNTHER A. (szerk.): *A magyarországi latin és görög szertartású katolikus egyház önkormányzatát szervező gyűlés naplója, jegyzőkönyvei és irományai*. I. köt., K. n., Pest, 1871, 89.

lenni, a törvényhozások pedig majdnem keresztényi jellegüket vetkőzik le. Hasztalan törekvés. A két hatalom, az egyházi és világi úgy érintik egymást a közéletben, mint a két kör, mely egymásnak középpontján metszi át egymást; oly viszonyban vannak egymás iránt, mint a lélek és a test, melynek elválasztását csak a halál idézheti elő. Én mélyen szomorkodom azon, hogy az állam felmondotta a barátságot az egyháznak, és ezt sajnálom főképpen a társadalom érdekében, mely még mindig keresztény; mivel ezen elválásnak köszönhetjük azon törvényeket is, melyek a különböző felekezetek lekiismeretét egyenlően felháborítják; ilyenek például a közös iskolák törvénye, mely nem kell sem katolikusnak, sem protestánsnak, sem a zsidóknak; ilyen a polgári házasság törvényének kilátása a keresztény házasság helyébe, mely pedig mindig a legtermékenyebb szövetség volt az igazi patriotizmus ápolásában.”⁵⁴

Eötvös autonómia-konceptióját a többi egyházra is kiterjesztette. Várakozásai azonban a zsidó egyház autonómiájával kapcsolatban sem teljesültek. Még 1867-ben szinte vita nélkül sikerült elfogadtatnia a törvényhozással az izraelita vallásúak polgári és politikai egyenlőségét kimondó törvényt (XVII. tc.). Ezek után úgy vélte, hogy a zsidóság vallási egyenjogúságát saját autonómia szervezete kialakításával érhetné el. Ehhez mindjárt mintát is állított a zsidóság elé. Eötvös szerint ugyanis a teljes egyenjogúsághoz vezető út első és legfontosabb állomása – a liberalizmus civilizatórikus küldetésének megfelelően – az elavult izraelita egyházkormányzat átfogó megújítása, azaz a többi felekezethez hasonló központosított és átláthatóan működő egyházszervezet megteremtése. „Önöknek uraim, jutott azon szép feladat, már e legelső alkalommal bebizonyítani, hogy az ország izraelita polgárai saját ügyeiket helyesen és egyszersmind az ország állami és társadalmi viszonyainak megfelelőleg rendezni épp úgy képesek, mint a hazában létező bármely más egyházak és vallásos társulatok. [...] E magasztos cél kétségen kívül csak nagy akadályok leküzdésével érhető el, melyeket a kezdet nehézségei, a jelenlegi állapot rendezetlensége, és minden új rendezkedés iránt keletkezni szokott előítéletek és félelmek még növelnek. De bizalommal várom, hogy önök szakismerete és eszélyessége feltalálja a megoldásnak legalkalmasabb módokat; és teljesen hiszem, hogy az akadályokat le fogja győzni ügyszeretük, kitartásuk, tapintatosságuk és azon szívósság, mellyel Izrael fiai hagyományos létükhöz ragaszkodnak. Mert lehetnek önök között eltérő nézetek a zsidó testületek külső szervezetére nézve; lehet, hogy vannak, kik a vallásos szertartásokról eltérően, talán éppen ellentétesen gondolkoznak, de nem hiszem, hogy legyen valaki e gyülekezetben,

⁵⁴ Perger János kassai püspök 1871. márc. 17-i beszédét lásd: GÜNTHER i. m. 167–172.

ki mindnyájunkkal egyenlő hévvel ne óhajtáná az izraelita hitfelekezetnek fennmaradását és biztosítását, ki ne óhajtáná, hogy az izraeliták ne csak mint egyének, hanem összesített erővel mozdíthassák elő a közös haza érdekeit. Ez pedig úgy eszközölhető legbiztosabban, ha az izraelita polgárok összessége jelen szétszórtságából rendezett vallásos testületté szervezi magát, s erőit egyesíti”. – mondta az izraelita autonómia-kongresszust megnyitó beszédében.⁵⁵

A kultuszminiszter világosan értésére adta az összegyűlt küldötteknek azt is, hogy az állam ugyan hitelvi kérdésekbe nem szól bele, de csak abban az esetben biztosíthat önkormányzatot az izraelita felekezet számára, ha az valóban képes lesz önmagát kormányozni és összefogni az ország számtalan pontján egymástól függetlenül létező vallási közösségeket. Csak egy hatékonyan és hierarchizáltan működő egyház felügyelheti a kormány számára megbízható módon a gondjára bízott (felekezeti) iskolahálózatot és oktatási pénzalapokat, illetve láthatja el kielégítően a polgárok nevelésének ráruházott fontos feladatát. A központi egyházi hatóságok felállítása ugyanakkor az izraelita felekezet számára is biztosítékot jelenthet arra, hogy az állam csak e közvetítő szerveken keresztül fog kapcsolatot tartani a zsidó egyházzal, és annak belső életébe nem avatkozhat bele.

Csakhogy az élet ebben az esetben is rációzott az elméletre. A kongresszusi vita ugyanis nem a központosított egyházkormányzat megteremtését, hanem a különböző vallási irányzatok Európában sehol máshol nem tapasztalható szakadását idézte elő. Az 1869 után kibontakozó három (neológ, ortodox és status quo ante) irányzat végül külön-külön alkotta meg saját önkormányzati igazgatását. Eötvös azonban igyekezett ellenállni az általa nem várt és szándékaival ellentétes fejleményeknek. A szakadásról tudomást nem véve a (modernizálódást és az asszimilációt, valamint az eötvösi autonómiát elfogadó) neológ irányzat által kidolgozott szabályzatot ismerte el általános érvényűnek, az uralkodó is ezt szentesítette az év folyamán. Eötvös rendeletben szólította fel a törvényhatóságokat arra, hogy az ellenálló ortodox közösségek vezetőivel is fogadtassák el a szentesített autonómia-igazgatást. Eötvös e lépése azonban az autonómia és a vallásszabadság két liberális elvét állította szembe egymással. Az ortodox községek tiltakozására végül 1870 tavaszán a képviselőház – Deák egyetértő felszólalása mellett – érvénytelenítette Eötvös rendeleteit és külön felekezetnek ismerte el az ortodoxokat, akik a következő évben elérték önkormányzati szabályaik szentesítését is.

A görögkeleti egyház esetében viszont Eötvös is kész tényként fogadta el, hogy 1864-ben a magyarországi román és szerb egyház szervezetileg elvált

⁵⁵ Eötvös József megnyitóbeszéde 1868. december 14-én. Közli ZELLER i. m. 945–948.

egymástól, ezt az általa 1868-ban beterjesztett és az országgyűlésben elfogadott törvény is rögzítette (1868: IX. tc.). A román egyház autonómiájának a szentesítésére még 1869-ben sor került, de a szerb önkormányzat végleges megalkotása egyre késett. Miletics Szvetozár ezért a képviselőházban felszólította a minisztert, hogy avatkozzon be a szerb kongresszus menetébe. Eötvös 1869 decemberében elmondott válaszában azonban – minden bizonnyal okulva a zsidó autonómiával kapcsolatban őt ért támadásokból – a vallásszabadság elvére hivatkozva határozottan megtagadott mindenféle kormányzati lépést és ismét hitet tett a felekezeti autonómia érvényre juttatása mellett.⁵⁶ A szerb egyház autonómiájának királyi szentesítésére végül Eötvös halála után négy évvel, 1875-ben került sor.

Vallási egyenjogúság – polgári házasság

Az egyházi autonómia témája mellett – de attól egyáltalán nem függetlenül – az 1860–70-es évek országgyűléseinek másik nagy és állandóan visszatérő vitatémája a különböző (keresztény) felekezetek egymáshoz való viszonya volt. Eötvös javaslatára az országgyűlés 1868 végén elfogadta a keresztény felekezetek egyenjogúságát kimondó alapvető törvényt (LIII. tc.). Mások mellett a keresztény egyházak közötti áttérést és a vegyes házasságokból származó gyermekek sorsát tárgyaló törvény jelentőségét Eötvös egy interpellációra adott válaszában hosszabban is indokolta. Elismerte, hogy a vallás minden ember magánügye, de egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy az állam nem lehet közömbös a vallás és az egyházak irányában. A különböző (keresztény) felekezetek szabadságának biztosítása különösen fontos feladat, hisz a vallásos nevelés biztosítja a társadalom erkölcsi tartását, amely a modern államrend szilárd alapját képezi. „Meggyőződésem szerint a természetes állás, melyet az államnak és a törvényhozásnak a különböző vallásfelekezetek irányában el kell foglalnia, nem a közöny: ami azon morális elveket illeti, melyek az államnak alapjait képezik, miben a polgárok milliói megnyugvásukat keresik és találják, a törvényhozás előtt soha közönyös nem lehet. Tehát nem a különböző vallások irányában alkalmazott közöny a törvényhozásnak és kormánynak a feladata; nem ez azon szempont, melyből a vallási kérdéseket tárgyalnunk kell; hanem az egyenlő tisztelet minden vallás irányában, belátása annak, hogy az általános vallásosság a legszorosabb összeköttetésben áll az állam jóllétével is, hogy

⁵⁶ Lásd Eötvös József képviselőházi beszédét a görög-szerb kongresszus ügyében, 1869. dec. 9-én. Közli: Eötvös J.: *Kultúra és nevelés*. Szerk. MEZEI M., Magyar Helikon, Budapest, 1976, 142–143.

az állam soha nem áll biztosabban, mint midőn a polgárok vallásos érzületére támaszkodhatik. [...] A vallásoknak valóságos egyenlőségét, a valóságos viszonyosságot, általában azon viszonyt, melyben a vallásnak alkotmányos államban az államhoz állnia kell, csak úgy lehet létesíteni, ha egy, minden felekezetre egyaránt szóló általános törvény hozatik, oly törvény, melyben a különböző vallásfelekezeteknek egymás közti viszonya és viszonyai az államhoz az egyenlőség elve szerint tökéletesen egyformán határozatnak el. Így fogta fel a kormány feladatát a vallási kérdésekre nézve. Azonban ily törvény hozatalánál első feltétel, hogy a viszony, melyet a különböző vallások az állam irányában elfoglalnak, tökéletesen ugyanaz legyen” – fogalmazta meg Eötvös.⁵⁷

A törvény azonban nem foglalkozott a vegyes házasságban élők válásának kényes kérdésével. Ennek oka, hogy 1868 októberében hosszú vita bontakozott ki a kérdéssel kapcsolatban, ám a képviselőház névszerinti szavazással végül úgy döntött, hogy addig elhalasztja az ügy megoldását, amíg körültekintő előkészítés után külön törvényben nem sikerül rendezni a problémát.

A válások ügye a polgári perrendtartásról szóló törvényjavaslat (a későbbi 1868: LIV. tc.) tárgyalásakor került ismét a ház asztalára. A kormány javaslata az egyházi (döntően katolikus és görög keleti) bíróságok hatáskörének a meghagyását tartalmazta, a képviselőház jogügyi bizottsága viszont éppen a felekezetek közötti egyenlőségre hivatkozva azonnali eltörlésüket tartotta helyesnek. Az elsőként felszólaló Tisza Kálmán a szabadelvűséggel és az 1848-as törvényekkel ellentétesnek mondta az egyházak közötti egyenlőtlenség akár-csak átmeneti fenntartását is, ezért határozatban kérte annak kimondását, hogy a válásokat ezentúl felekezeti különbség nélkül világi bíróságok tárgyalják.⁵⁸

A kormányoldal részéről Deák Ferenc válaszolt az ellenzéki követelésre. Beszédében türelemre és fokozott óvatosságra intette képviselőtársait, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy bonyolult problémáról lévén szó, annak megoldásához időre és alapos előkészítésre van szükség. Deák vélekedése szerint éppen az sértené a vallások egyenlőségét, ha több millió magyar állampolgártól elvonnék felekezetének azon jogát, hogy maga hozzon döntést hívei házasságának érvényét illetően. Ő is elismerte viszont, hogy a vegyes házasságok esetében más a helyzet: a jelenleg folytatott gyakorlat jogtalan. Az egyedüli megoldást a polgári házasságkötés – a polgárok által az állam előtt kötött jogi szerződés – bevezetése jelentheti, amellyel azonban az állam a házasság vallási részébe

⁵⁷ Eötvös József beszéde a vallási jogegyenlőség ügyében, 1868. június 24-én. *Eötvös Kultúra* i. m. 121. és 123–124.

⁵⁸ Tisza Kálmán 1868. okt. 20-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 276–278.

nem kíván beleavatkozni. Kiemelte viszont, hogy mindennek elhamarkodott országgyűlési kimondása valóban ellenkezne a szabadelvűséggel.⁵⁹ Deák is tehát a többséggel értett egyet, amely úgy határozott, hogy az egyházi bíróságokat átmenetileg fenntartja, de egyúttal felszólítja a kormányt, hogy mihamarabb dolgozzon ki önálló törvényjavaslatot a kérdés rendezése érdekében.

Figyelemre méltóak a vitában megfogalmazott egyházi álláspontok, mert jól jelzik, hogy a különböző felekezetek nem feltétlenül a liberális elvek iránymutatásai szerint vélekedtek a kérdésről. Geduly Lajos püspök a protestáns egyházak nevében javasolta, hogy az évszázados igazságtalanság felszámolása érdekében átmenetileg számukra is adassék meg egyházi bíróságok felállításának a lehetősége.⁶⁰ Az evangélikus főpap felvetése a képviselőházban általános elutasításra talált. A honatyák a liberális elvek nevében utasították vissza a javaslatot. Álláspontjuk szerint ugyanis az eddig követendő mintaként emlegetett protestáns egyházak ezzel saját autonómiájuk határait lépnék át: az eddig kivívott szabadságot feláldozva állami jogkörök átvételére készülnek. E törekvésük azonban szöges ellentétben áll az állam és egyház teljes szétválasztásának szabadelvű eszméjével. A legélesebben Nyáry Pál balközép párti képviselő fogalmazott: „különösen a protestánsok részéről csodálkozom, hogy ily kívánsággal jönnek a nemzet képviselőháza elé. A protestántizmusnak semmi értelme nincs, ha vezéreszméje nem a szabadság. [...] ...a szabad államban semmiféle állami jog nem ruháztathatik a szabad egyházra, valamint a szabad állam sem követelhet magának jogot a szabad egyház ellenében, nincs is szüksége, hogy követljen valami jogot, ha a vallás szabadsága biztosítva van.”⁶¹

A katolikus főpapság álláspontját a perrendtartási törvényjavaslat főrendiházi vitája során fejtette ki. Hajnald Lajos kalocsai érsek éppen a liberális elvekre hivatkozva tiltakozott az egyházi bíróságok eltörlését célzó felvetések ellen. Az egyházfő érvelése Deák Ferenc logikája mentén haladt: „Szabad egyház a szabad államban”, ez elvet csak úgy értelmezhetem, hogy az állam minden különös kötelezettségtől, bármely egyház és vallás irányában menten egy vallást, egy egyházat sem tüntet ki a másik fölött, egynek sem kedvez különösen, hanem mindegyiket egyaránt védi, egyaránt vagy ignorálja, vagy segíyezi, tiszteletben tartja minden egyház jogát, mely abból áll, hogy minden egyház szabadon vállalhassa hitét, szabadon követhesse hitelveit, élhessen céljai eszközzésére azon jogokkal és eszközökkel, melyek őt természete szerint

⁵⁹ Deák Ferenc 1868. okt. 20-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 285–294.

⁶⁰ Geduly Lajos 1868. okt. 20-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 280.

⁶¹ Nyáry Pál 1868. okt. 20-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 306–307.

megilletik. Ezt követelheti a katolikus egyház is. Ne vádolja tehát őt senki, ha a házasság – mint szentség és felbonthatatlan frigy – iránti hitét és jogelveit méltányoltatni és érvényesíteni igyekszik.”⁶²

A szabadelvű retorika mögött azonban a katolikus egyház hagyományos felfogásának a védelme húzódott meg. Haynald ugyanis hitelvi alapon elutasította a válás gondolatát és különösen nem értett egyet azzal, hogy ezt valaha is polgári hatóságok mondják ki. Vélekedése szerint a házasság felbontásának a megkönnyítése végveszélybe sodorhatja a családi élet nyugalmát, meggátolhatja a gyermekek testi, szellemi és lelki fejlődését. A vita későbbi szakaszában elmondott beszédében – nem kis büszkeséggel – a protestáns egyházak példájával és végső soron a szabadelvűség eszméjével a katolikus dogmák erejét állította szembe. Szavai az egyházakkal kapcsolatos liberális várakozások újabb kudarcát jelezték: „Mi nálunk ugyanis a házasság dogmának tárgya, iránta való meggyőződésünk a dogma alapján nyugszik, azon épül fel, midőn tehát a házasság iránti meggyőződésünket kell kimondanunk, ezt más, mint dogmatikus szempontból nem tehetjük. Nem vagyunk e kényes tárgyra nézve azon szerencsés helyzetben, melyben tisztelt protestáns honfitársaink vannak, hogy tudniillik tágabb téren mozoghatnak ez ügybeli véleményeik nyilvánításában. Mi is ugyan egyéni meggyőződésünket mondjuk ki, hanem ezen egyéni meggyőződés nem egyéni vélemények igatag értékével bíró nézeteket tartalmaz: éppen nem! Sokkal mélyebb alapú, sokkal fontosabb, sokkal határozottabb dolgot fejez ki: tudniillik katolikus anyaszentegyházunk sarkalatos tanait és elveit. Azon tanokat és hitelveket, melyeket az egyház sem szóval, sem tettekben nem tagadhat meg soha, melyeket XIX évszázad óta hirdet és hirdetni fog változatlanul mindenkor, melyeket másképp, mint ő, magyarázni, melyek fölött alkudozni szabadságunkban nem áll.”⁶³

Jóllehet, az 1868. évi LIII. törvénycikk első mondata kilátásba helyezte a vallásegyenlőség általános kimondását, sőt ezt az országgyűlés központi bizottsága is szorgalmazta, egy erről szóló törvény benyújtásával Eötvös sokáig adós maradt. Végül a szélbal párti Irányi Dániel saját törvényjavaslatot adott be a képviselőháznak 1869 júliusában. Irányi tervezete deklarálta a vallás-szabadság elvét és a vallások egyenlőségét, a házasságot polgári szerződésnek nyilvánította, az anyakönyvezést a szolgabírókra, az egyházi igazságszolgáltatást pedig a polgári bíróságokra ruházta, sőt kimondta, hogy „a róm. és görög katolikus és görögkeleti főpapok közjogi kiváltságai is megszüntetettnek.”

⁶² Haynald Lajos 1868. nov. 12-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 331.

⁶³ Haynald Lajos 1868. nov. 13-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 353–354.

Irányi a részkérdések szabályozását későbbi törvényekre kívánta hagyni.⁶⁴ Irányi a kérdésről folytatott képviselőházi vitában a zsidóság és a nazarénusok vallási jogegyenlőtlenségét hozta fel példaként javaslata mellett. Feltehetően ösztönzésére pécsi választói kérvénnyel fordultak a képviselőházhoz: „A vallás szabadsága a szabadságok legszebbike. Ez biztosítja az embert, hogy Isten, a jövő élet s kötelességei és rendeltetése felőli meggyőződését ne csak maga és belsőképpen vallhassa, hanem másokkal is közölhesse, és nyilván szabadon követhesse. Nálunk e mai napig a vallás szabadsága ily értelemben nem létezik; csupán az úgynevezett bevett vallások gyakorlása szabad, de egyenlőség tényleg még ezek között sincsen, dacára a törvénynek, mely a keresztyén hitfelekezetek között az egyenlőséget kimondta. E jogtalanság megszüntetését nemcsak az igazság, a polgárok nyugalma s az egyenlőség parancsolja, hanem a nemzeti becsület is kívánja, mert alig létezik a világon nemzet, mely polgáriasságra igényt tartana s az emberi jogok legsérthetlenebbikét, a hitszabadságot ne biztosította volna immár.”⁶⁵

Irányi párttársa, Henszlmann Imre pedig az osztrák példa felemlegetésével igyekezett a kormánypárti képviselőket sarkallni az ügy melletti kiállásra: „Mi uraim, kérkedünk alkotmányosságunkkal, nekünk van alkotmányunk, mely 500 éves azokkal szemben a Lajtán túl, akiknek csak oktrojált szabadságuk van, de alkotmányuk nincs. Íme látjuk, hogy ők előbbre vannak, mi oda fogunk járni iskolába.”⁶⁶ A balközép vezetője, Tisza Kálmán saját ellenjavaslatában csupán a teljes körű lelkiismereti és vallásszabadság jogelvének a kinyilvánítását javasolta, mert úgy vélte, hogy egyetlen rövid törvényjavaslatban ilyen jelentős horderejű és összetett ügyet nem lehet szabályozni.

⁶⁴ Irányi Dániel törvényjavaslata a vallás szabadságáról, 1869. júl. 6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] K. 2 1870-48-503. 33. cs. A tervezetben eredetileg még szerepelt, de végül Irányi áthúzta ezt a paragrafust: „A vasárnapokon kívül csak következő napok ismertettek el törvényes ünnepnapoknak a Gergely-féle naptár szerint: újév, pünkösd és karácson napja és augusztus 20a mint nemzeti ünnep. Azonban addig is, míg az illető egyházak a többi ünnepeket szabad akaratukból vasárnapokra tennék által, saját vallása bármely ünnepét ki-ki szabadon megülheti, s a tettenérés és általában azon esetek kivételével, amelyekben az elhalasztásból veszély származnék, ellen ily napokon hivatalos eljárásnak helye nincsen.”

⁶⁵ 239 pécsi polgár beadványa a vallásszabadságról, 1869. okt. 26. MNL OL K 2 1211-60-664 34. cs.

⁶⁶ Henszlmann Imre 1869. nov. 4-i felszólalását lásd ZELLER i. m. 504. Ausztriában a decemberi alkotmány már 1867-ben deklarálta az általános vallásszabadság elvét és a hozzá kapcsolódó alapvető állampolgári jogokat (14–16.§), az 1868. májusi törvények pedig annak végrehajtását: megteremtették például a szükségbeli polgári házasság és a 14 éves kor felett a vallásváltoztatás lehetőségét. 1874-ben törvény rendezte az egyházi vagyon kérdését (állam által kezelt vallási alap létrehozása), az addig el nem ismert felekezeteket pedig egyenjogúsította. Lásd HERGER Cs.: *Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században*. Új Mandátum, Budapest, 2010, 58–59.

Irányi javaslatát végül a Ház szűk többséggel, 117: 108 arányban elvetette, de utasította a kormányt egy rendszeres törvényjavaslat elkészítésére.⁶⁷

E felszólításnak eleget téve, Eötvös József 1870 februárjában a kormány elé terjesztette javaslatát a kötelező polgári házasságról és a szabad vallásgyakorlásról, amelyet a király vezetésével megtartott minisztertanácsi ülés tárgyal meg. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter naplójából képet nyerhetünk a vitás kérdésekről: „E[ötvös] javaslatába behozta az obligatorius polgári házasságot. A Felség ekkor nem nyugodott bele. E[ötvös] azonban arra támaszkodott, hogy Austriában is kívánják, s a ministerium és a Reichsrath azt akarja.” A király úgy vélte, hogy Ausztriában nem akarják, de ha itt bevezetnék, akkor ott is követelni fogják, „a papság és a nép ellene lennének, végre megemlíte, hogy az az adott viszonyok közt a népet terhelné. E[ötvös] engedett s a facultatív polgári házasság jó a törvénybe, egy házassági törvény kidolgozása az Igazságügy miniszterre bízatik. Másik észrevétele volt a korlátlan vallásgyakorlatra nézve, mit E[ötvös] akart. Megváltozik e tekintetben is a törvényjavaslat. A kormány felügyelete alatt maradnak a recipiált vallások, az újak szabályait a kormánynak előterjesztvén, s ha az állam céljával és az erkölcsiséggel nem ellenkeznek, a gyakorlat megengedendő. Ha megtagadja, azt az országgyűlésnek jelentetik, mely felette határoz.”⁶⁸

A képviselőháznak benyújtott végleges változatban végül bennmaradt az állampolgárok vallásszabadsága és szabad egyházalapítási joga, valamint a különféle felekezetek teljes jogegyenlőségének elve, de az állam megőrizte eddig élvezett főfelügyeleti jogát (pl. az alapszabályokat, gyűlési jegyzőkönyveiket, tisztségviselők névsorát be kell mutatni), különösen a katolikus egyház irányában (pl. állam által kezelt vallásalap létrehozását rendeli el). A törvényjavaslat ugyan deklarálta, hogy „az állam a házasságot a maga szempontjából polgári szerződésnek tekinti”, ám erről külön törvénynek kell intézkednie, addig viszont a korábbi gyakorlatot érintetlenül hagyta. Minden bizonnyal ez, a kérdés megoldását elodázó kompromisszum (a liberális jogelv rögzítése, de az addigi törvényi szabályozás fenntartása) volt az ára a királyi előszentesítésnek.⁶⁹ Eötvös 1871 elején bekövetkezett váratlan halálával azonban a kérdés átmenetileg lekerült a politika napirendjéről.

⁶⁷ Irányi törvényjavaslatának vitáját lásd ZELLER i. m. 478–544.

⁶⁸ Lónyay-napló, 1870. febr. 27. MNL OL Filmtár X 9572.

⁶⁹ Törvényjavaslat a vallás szabadságáról és a vallás-felekezetek egyenjogúságáról, 1870. ápr. 7. Közl. ZELLER i. m. 545–553.

A kudarc okai

Mi okozta a liberális program szinte teljes kudarcát az egyházakkal folytatott párbeszéd során? Érdeemes megvizsgálnunk, hogy milyen tényezők hátráltatták vagy akadályozták meg véglegesen a liberálisok által vallott elvek megvalósítását.

A katolikus egyház szervezeti felépítésétől és történeti fejlődésétől teljesen idegen volt az Eötvös által követendő példaként eléjük állított protestáns egyházkormányzat és autonómiaszervezet (a miniszter által emlegetett erdélyi katolikus különállás valóban sajátos és egyedi jelenség volt csupán a magyar katolikus egyház életében). A protestáns felekezetekkel szemben ugyanis a katolikus egy egyetemes és centralizált, szigorú belső hierarchiára és patrónusi viszonyokra épülő, felülről szervezett egyház volt, amelyet alulról a nemzeti szintű önkormányzatiság bevezetése feltehetően lerombolt volna. Hasonló megfontolások miatt utasította el az egyház a világi államszervezési elvek alkalmazását is.

Eötvös maga is érzékelte a nehézségeket (legalábbis azok egy részét), de úgy gondolta, hogy a liberális teóriák felkínálta egyedülálló szabadság elegendő ösztönzője lehet a reformoknak: „A katolikus egyház autonómiája nemcsak a világi teljhatalommal áll ellentétben, hanem bizonyos mértékben a hierarchikus mindenhatósággal is, és erről az oldalról adódni fognak némely leküzdendő nehézségek; mégis bízom a sikerben, és amennyiben erőfeszítéseim meddőek lennének is, akkor is megmaradna az a vigaszom, hogy becsületesen törekedtem egy nagy célra” – írta francia barátjának.⁷⁰

Eötvös azonban rosszul mérte fel mind saját erejét, mind programja várható fogadtatását. Egyrészt a liberális tábor is megosztott volt vallási kérdésekben. A magyar szabadelvűek eltérő nézeteket vallottak például az állami beavatkozás mértékéről, a reformok sebességéről, sőt egy kisebbség markáns antiklerikális álláspontot foglalt el. De feltehetően megosztotta őket – a kormánypárt-ellenzék törésvonalon túl – felekezeti hovatartozásuk is.

Másrészt a liberális programba vetett szilárd hite nem engedte kellően láttatni Eötvössel a magyarországi katolikus püspöki kar kényes helyzetét sem. Az autonómia megteremtése ugyanis nemcsak a magyar egyházi vezetőktől függött, hanem a pápaság akarától is. Róma azonban – szoros összefüggésben az egyházi állam területi épségét fenyegető olasz egységesüléssel – éppen az 1860-as években hajtott végre „konzervatív” fordulatot, nyíltan elutasítva

⁷⁰ Eötvös József Montalembert-hez, 1867. május 22. Eötvös *Levelek* i. m. 486–487.

a liberális tanokat. A IX. Pius pápa által 1864-ben kiadott 80 pontból álló *Syllabus* téveszmeként bélyegezte meg az állam és egyház szétválasztásának elvét (55. pont); az állami iskoláztatás (47. pont), a polgári házasság (74. pont) és a vallásszabadság (77–78. pont) gondolatát, valamint általában is elítélte a liberalizmust (80. pont) és a belőle fakadó újfajta tudományosságot (a racionalizmust, a naturizmust, stb.).⁷¹ Ezt követően a magyarországi autonómia-tárgyalásokkal párhuzamosan került sor az I. vatikáni zsinat összehívására, amely a konzervatív irányzat győelmét hozta. A zsinat hatása és az ott elfogadott határozatok (például a pápai csatlakozhatatlanság dogmája) alól természetesen a magyar egyházi vezetők sem vonhatták ki magukat, különösen azért nem, mert Róma érzékenyen figyelte a magyar eseményeket.

Eötvös és liberális politikustársai hasztalanul próbálkoztak különböző eszközök (pl. a királyi tetsvényjog felélesztése, a vatikáni határozatokat kihirdető püspökök felelősségre vonása, egyházi vezetők személyes meggyőzése) igénybevételével, a liberális reformok megvalósítása elakadt.

Végül nem szabad elhallgatnunk azt sem, hogy a liberális katolicizmusnak szinte Európa minden érintett országában hasonló kudarccokat kellett elszenvednie.

Magyarországon Eötvös 1871-ben bekövetkezett halála után valójában sem az egyházban, sem a kormányzatban nem volt meg többé a kellő meggyőződés és erő (gondoljunk a Deák-párti kormányok sorozatos válságára) a küzdelem továbbfolytatására. Mindkét fél a társadalmi feszültségek elkerülése érdekében a fegyvernugvást, a nyílt konfliktusok kerülését választotta. Az új kultusz-miniszter, Trefort Ágoston így jellemezte saját politikáját: „Konspirálok az ultramontánokkal és a klérussal; konspirálok minden felekezettel és konspirálok a józan ésszel, a vallásos béke fenntartására, a vallásos súrlódások kikerülésére, mert cenrifugális erők által szaggatott szegénységgel és hátramaradással küzdő hazának vallásos konfliktusokra szüksége nincs.”⁷² Trefort az uralkodóhoz intézendő felirattervezetében ugyancsak a viszonylagos belpolitikai nyugalom megőrzésének a szándékával indokolta, hogy miért nem lenne célszerű az Eötvös által szorgalmazott katolikus autonómia-törekvéseket bátorítani. Egyrészt az egyház részéről megfogalmazott autonómia-elképzelések mind a király főkegyúri jogát, mind a kormány felügyeleti jogkörét erősen korlátozni kívánják. Másrészt Róma „konzervatív” fordulata csak tovább növeli

⁷¹ A dokumentumot közli: ZSIGMOND L. (szerk.): *Politikai és szociális enciklikák, XIX–XX. század.* I. köt. ELTE BTK, Budapest, 1970. 39–52.

⁷² Trefort Ágoston 1873. június 28-i képviselőházi beszédét lásd ZELLER i. m. 2. köt. 99.

annak a veszélyét, hogy az autonóm jogokkal felvértezett egyház és az önmagát korlátozó állam Magyarországon is szembefordul egymással. A fennálló erőegyensúly megőrzése érdekében tehát a katolikus egyház ne részesüljön a protestáns felekezetekhez hasonlóan széles autonómiában: „Felséged és hűséges kormányától független központi szervezetet nyervén egy külön politikai tényezőként lépnének az amúgy is zajos politikai küzdőter főenyére, a politikai pártéletbe Magyarországon ez idő szerint amúgy is többrendbeli oly tényezők vegyülven, melyek egy egészséges haladást biztosító pártélet alakulását zsbibasztják és arra zavarólag hatnak; igen is megfontolandó vajon nem vezetne ezen szervezet egy oly párt alakulására, mely a meglevő társadalmi helyérdekű és nemzetiségi törekvések által befolyásozott pártéletbe egy új, a politikai küzdelmekre legveszélyesebb tényezőt, egy vallási párt létesülését idézné elő, mely a régi már-már elhunyt, az országnak annyi bajt okozott vallási súrlódásokat újra felelevenítené. [...] Végül komoly tekintetet érdemel azon viszony, melyben a katolika egyház, s jelesen a püspöki kar Rómával áll, hol a családhatlanság tanának hitelvül elfogadása s a syllabus megalapítása óta megvan a hajlam a harcban a világi hatalom ellenében, minél fogva a kath. egyház oly mérvű autonómia gyakorlására minőt Magyarországon a mindkét hitvallású evangélikusok élveznek ez idő szerint, hivatva nem lehet.”⁷³ Andrassy Gyula külügyminiszterként pedig diplomáciai csatornákon keresztül egyértelművé tette Róma előtt, hogy a magyar kormány nem tervezi a polgári házasságkötés bevezetését.⁷⁴

Annak ellenére tette ezt, hogy Deák Ferenc egy évvel korábban híres beszédében ismételten hitet tett a polgári házasság mellett. Róma erősödő konzervativizmusa idején, a pápai családhatlanság dogmájának a kimondása kapcsán felizzó politikai vitában Deák érvelésében már az állam jogainak a védelme is nagy hangsúlyt kapott. Beszédében kitért a szekularizációt sürgető ellenzéki felvetésekre is. Deák határozottan ellenezte az egyházi vagyon államosítását, mert ez nem csak a kulturális feladatok teljes átvállalását, hanem az egész egyházi intézményrendszer állami működtetését – és ezzel az állam

⁷³ „Tervezete az Öcsászári és Apostoli Kir. Felségéhez a magyarországi latin és görög szertartású katolikus egyház önkormányzati szervezete tárgyában intézendő legalázatosabb előterjesztésnek”, 1873. okt. 26. MNL OL K 26. 1873-XIV-2612. 76. cs.

⁷⁴ Andrassy nyilatkozata a nunciusnak, 1874. jún. 30. LUKÁCS L.: *A Vatikán és Magyarország, 1846–1878. A bécsi apostoli nunciusok jelentései és levelezése Magyarországról*. Akadémiai, Budapest, 1981, 184. A kérdés hátteréhez: ADRIÁNYI G.: *A magyar egyház és a Vatikán (1848–1918)*. In: ZOMBORI I. (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. METEM, Budapest, 1996, 211–254.

túlzott beavatkozását – is jelentette volna. A vagyoni állam és egyház közötti törvényes megosztását viszont maga is szorgalmazta.⁷⁵ Végül türelemre intette képviselőtársait és megfontolt eljárást tartott szükségesnek (ő is támogatta egy országgyűlési bizottság felállítását), azaz a régóta vitatott kérdés rendezését maga is a jövőbe tolta: „Előttünk áll, de nem csak mi előttünk, egész Európa előtt a változott viszonyoknál fogva tisztába hozása az állam és az egyház közti viszonyoknak. És erre nekünk is, mint másoknak készeknek kell lennünk. Ha ezt nem ma tesszük, nem rögtön tesszük, két dolgot nyerünk: először érik az ügy, másodsor tanulunk, okulunk más országok példáján akkor is, ha jól, akkor is, ha rosszul járnak el.”⁷⁶

Deák utolsó beszédét nagy tetszés fogadta mind a Házban, mind a törvényhozás falain kívül. Számos megye és város a beszédet üdvözlő és a polgári házasságot támogató feliratot intézett a politikusokhoz. Több törvényhatóság a liberális eszmék feléledése feletti örömét fejezte ki és Deák szavaiból egyenesen valamiféle kultúrharc kezdetét olvasta ki.⁷⁷ Ugyanakkor a beszéd valós politikai súlyáról és a látszatsiker ellenére a liberális reformprogram megakadásáról az ellenzéki Ugron Gábor leveléből pontosabb képet nyerhetünk: „Mivel te is, mint az ország oly nagy súlyt fektetsz Deák beszédére, röviden írok róla. Mindezt Deák elmondta három év előtt és lett valami belőle? Szép beszéd pozitív cél nélkül. Ugyan mit fog megoldani a beszéd tárgyai közül azon bizottság? A kath. autonómiát? Nem, Deák mondta, csak negatív beleszólásra van jogunk. Az egyházi vagyoni fölött fog határozni? Nem, arra külön és nem revokált bizottság létezik. A vallásszabadságot talán? Nem, arról van törvényjavaslat és a vallásszabadság még nem egyház és állam közti viszony szabályozása, példa Anglia, hol államegyház van. Vagy a polgári házasságot? Nem, az az igazságügyhöz tartozik, maga mondá Deák. Az iskoláról nem szólt és méltán kérdelem tőled: mi hát a bizottság kiküldésének célja?” – tudósította barátját.⁷⁸

⁷⁵ A kérdésről részletesen lásd: CSORBA L.: *A vallásalap „jogi természete”. Az egyházi vagyoni problémája a polgári átalakulás korának Magyarországn, 1782–1918.* ELTE BTK, Budapest, 1999; PÉTER L.: *Az állam és az egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés.* In: *Uő: Az Elbától keletre.* Osiris, Budapest, 1998, 355–378.

⁷⁶ Deák 1873. június 28-i beszédét lásd ZELLER i. m. II. köt. 128–136.

⁷⁷ Deák beszéde után a képviselőházhoz és a kormányhoz érkezett feliratok megtalálhatók: MNL OL K 26. 1873–XI-2058. 75. cs.

⁷⁸ Ugron Gábor Bartha Miklóshoz, Berlin, 1873. júl. 20. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Levelestár. Ehhez lásd még: DEÁK Á.: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: MOLNÁR A. (szerk.): *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg 2004, 261–321. (különösen: 314–315).

A szóban forgó bizottság végül megalakult, sőt 1875 tavaszára saját törvényjavaslattal is előállt. A bizottsági tervezet Eötvös 1870-es törvényjavaslatából indult ki, annak bizonyos részleteit pontosítva. Az általános vallásszabadság és a szabad egyházalapítás jogelvét továbbra is tartalmazta a szöveg, sőt lehetővé tette a felekezetenkívüliséget is (28. §), ám a jelentős vitakérdéseket, azaz a katolikus autonómia és a polgári házasság ügyét nem szabályozta (ezeket jövőbeli törvényekre hagyta). Az előzőnél több mint kétszerre terjedelmesebb javaslatban az állam felügyeleti jogait biztosító bekezdések kerültek túlsúlyba.⁷⁹ A hosszas előkészítés ellenére sem került sor a bizottsági jelentés országgyűlési megtárgyalására.

Szontagh Pál igen pontosan megjósolta a jövőt, amikor a Deák-párti kormányok sorozatos válsága miatt a vallásszabadság ügyének a képviselőház napirendjéről való levétele kapcsán így fogalmazott: „[J]ól tudom azt, hogy ha valaha Magyarország azon szerencsés helyzetbe jutna, hogy erős kormánya legyen, talán sok korkérdést, sok liberális eszmét is ezen kormány oltárán áldozatul elégetni lennénk kénytelenek.”⁸⁰

Valóban, a másfél évtizeden át tartó Tisza-korszak pragmatizmusa a stabilitásért, a kormányozhatóság fenntartásáért háttérbe szorította az „elvi” politizálást. Az egyházakra és a vallásgyakorlásra vonatkozó liberális programból mindössze a keresztények és zsidók közötti polgári házasság törvényi szabályozására tett kísérletet, azonban ez is megghiúsult a főrendi ház ellenállásán 1883 decemberében. A kormányzati passzivitást tapasztalva, a másik fél, a magyarországi klérus is türelmes maradt és nem adott nyílt támogatást a hazánkban is megjelenő harcosabb katolikus kezdeményezéseknek (pl. pártalakítási kísérlet), valamint – Rómától eltérően – nem szállt szembe határozottan a liberális eszmerendszerrel.

A kölcsönös bizalmatlanság jegyében azonban egyik fél sem kívánta saját hatalmát korlátozni: az egyház nem volt hajlandó megbontani szigorúan zárt belső hierarchiáját, a kormányzat pedig nem akarta végleg kiengedni a kezéből a katolikus egyház ellenőrzésének hatalmi eszközeit (pl. főkegyúri jog, pénzügyi alapok kezelése).⁸¹

Eötvös a magyarországi zsidóság belső viszonyait sem ismerte eléggé. Annak ellenére például, hogy a miniszter minden egyes beszédében

⁷⁹ Törvényjavaslat a vallás szabadságáról, 1875. április 28. Közli: ZELLER i. m. 2. köt. 232–243.

⁸⁰ Szontagh Pál 1874. június 23-i képviselőházi felszólalását lásd ZELLER i. m. 2. köt. 212.

⁸¹ Az autonómiamozgalom kudarcának lehetséges okairól: CSORBA i. m. 95–103. és 114–118.; GERGELY J.: A történelmi keresztény egyházak autonómia-szervezete a dualizmus éveiben. In: SARNYAI CS. M. i. m. 140–143.; TÖRÖK J.: *A katolikus autonómia-mozgalom. Adalékok a magyar liberális-katolicizmus történetéhez*. Stephaneum, Budapest, 1941, 327–334.

hangsúlyozta, hogy az állam szervezeti és oktatási ügyeken túl hitelvi kérdésekbe nem kíván beleszólni, a zsidóság ortodox része mégis így értékelte Eötvös elképzeléseit. A hagyományhű felfogás szerint ugyanis a zsidó egyházat érintő minden kérdés (így az egyházi intézmények működési rendje, iskolák létesítése vagy a rabbik hatáskörének a korlátozása) szigorúan vallási problémának minősült.

Eötvös vélekedése szerint a szabad egyénnek – más meghatározó tényezők mellett – csak egyik tulajdonsága vallási elkötelezettsége, emellett azonban az állam által elvárt követelményeknek is meg kell megfelelnie. Meggyőződése volt, hogy az emberi élet hitbéli és közéleti oldalát függetleníteni lehet egymástól. Értetlenül fogadta ezért az ortodox zsidóság elutasító válaszát.⁸² A kultusz-miniszter által az ortodox felekezet elé állított modernizációs (és asszimilációs) elvárás ugyanis a hívektől addigi életvezetési elveik, vallási szokásaik radikális feladását követelte volna meg. A liberális program végrehajtása érdekében végeredményben változtatniuk kellett volna számos hitükből fakadó és addig szigorúan betartott ősi szabályaikon.

Az ortodox felekezet ráadásul egészen mást értett autonómián, mint a kormányzó liberálisok: az Eötvös által elvárt önmagát igazgató központosított és az eddiginél rendezettebb (országos) egyházkormányzat helyett, az autonómiát az egymástól független és a külső ellenőrzéstől mentes helyi hitközségek szintjén tartották csak elfogadhatónak.

„Már ifjú koromban érdekelték engem a zsidók, mert tudtam méltányolni ezen felekezet előnyeit. Amire, mint ifjú törekedtem (emancipáció), azt mint férfiú, meg is alkottam. Az eszmét, melyet 3 év előtt vettem fel (a zsidóság szervezete), csak a jövő nemzedék fogja megvalósítani” – mondta állítólag halálos ágyán Eötvös egy visszaemlékezés szerint.⁸³ A zsidóság autonómia-szervezete hamarosan valóban kiépült (szemben a katolikus egyházával), de korántsem a liberális várakozásoknak megfelelően. Az izraelita felekezet végül nem az Eötvös által kijelölt utat járta be: az autonómia nevében az egységesülés helyett az elkülönülést választotta.

⁸² A katolikus vallásról szólva Concha Győző is ezt a felfogást tartotta Eötvös és általában a liberalizmus egyik fő tévedésének. CONCHA GY.: *Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez*. Szent István Társulat, Budapest, 1918, 187–188.

⁸³ Idézi: GROSSZMANN Zs.: *A magyar zsidók a XIX. század közepén*. Egyenlőség, Budapest, 1917, 136. Az autonómia-mozgalom kudarcának lehetséges okairól: Grosszmann i. m. 128–136.; Gonda L.: *A zsidóság Magyarországon, 1526–1945*. Századvég, Budapest, 1992, 141–146.; KATZ, J.: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Budapest, 1999.

Igaza lehet a liberalizmushoz amúgy kritikusan viszonyuló Asbóth Jánosnak, aki az eötvösi életmű jelentőségét a következőben látta: „Ez eszmék nem voltak az ő eszméi, ez eszmék nem voltak mindig helyesek, gyakran nem voltak egymással kiegyenlítve, sőt néha egymást egyenesen kizárók voltak, de végre a táblabíróságba süllyedt nemzet eszméket kapott, és ezekkel életet; eszméket, melyek közt ott volt minden nagy, jó, nemes eszméje a legeszmegazdagabb nemzeteknek; eszméket, melyek oly sűrűn és tömegesen, annyi tűzzel és megragadó fénnel dobattak egyszerre az ázsiai agóniába süllyedt nemzetbe, hogy tunyaságából felrázták, a haldoklót megifjították, ifjúságával együtt ébresztve fel újra minden nagy erényét.”⁸⁴

---

⁸⁴ ASBÓTH J.: *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*. Athenaeum, Budapest, 1892, 143–145.

Tartalomjegyzék

Előszó	9
--------------	---

KÖSZÖNTŐK

Balog Zoltán	15
Hoffmann Rózsa	17
Klinghammer István.....	21
Mezey Barna.....	23
Horváth László.....	27

AZ ÉLETMŰ ÉS HATÁSA

Szegedy-Maszák Mihály: Eötvös József: regényíró vagy értekező?	31
Frank Tibor: Az Eötvös-család a magyar tudomány szolgálatában.....	45

AZ ÍRÓ ÉS ÉLETRAJZA

Szilágyi Márton: Önösség és áldozat (Eötvös József: A karthauzi)	73
Taxner-Tóth Ernő: „Keserv az ember élete”	83
Egyed Emese: A komplex élmény. Eötvös színészsíratója	89
Gángó Gábor: Eötvös József a bécsi Magyar Udvari Kancellárián.....	107

A POLITIKAI GONDOLKODÓ

Demeter M. Attila: Eötvös József nemzetiségi nézetei az <i>Uralkodó eszmék</i> -ben, valamint 1865-ös brosúrájában, <i>A nemzetiségi kérdésben</i>	121
Eötvös József: Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról	
Fordította: Gángó Gábor.....	137

A POLITIKUS ÉS A PUBLICISTA

Mezey Barna: Eötvös József és a magyar börtönügyi terminológia....	229
Magyarics Tamás: <i>Szegénység Írlandban</i> – Eötvös József és reformkori magyar utazók.....	245

Gábori Kovács József: Ellenzéki párttöredékek közeledése a publicisztika útján 1845-ben	261
Deák Ágnes: „...optimismus és pessimismus közti folytonos oscillálás” Eötvös József politikai programja a Schmerling-provizórium idején.	273

A MINISZTER ÉS A NEVELŐ

Hermann Róbert: Eötvös József a Batthyány-kormányban	289
Cieger András: Az elvszerűség paradoxonjai. Eötvös József második minisztersége (1867–1871).....	329
Szögi László: „Aki kétszer is kultuszminiszter lett”. Eötvös József felső- oktatási politikája 1848-ban és 1867 után.	359

EÖTVÖSI HAGYOMÁNYOK KÖVETÉSE

Garai Imre: Eötvös József és a magyar középiskolai tanári szakma kialakulása. A Bárá Eötvös József Collegium létrejöttének előzményei.	371
Tóth Károly: Eötvös József portréi az Eötvös Collegium gyűjteményében	383
Feldné Knapp Ilona: Cathedra Magistrorum. Tanárákadémia.....	391